

מצות תכלת בזמננו

המתברר מדברי רבותינו ז"ל אודות התכלת וחייבה בזמן הזה

בקדמונים ברור שניתן להחזיר התכלת בזה"ז • תכלת עשויה מחלון, דהיינו שבלול • בתנ"ך ובחז"ל מבואר שתכלת היה נפוץ גם אצל או"ה • היה שבלול יחיד ידוע אצל או"ה, שעשו ממנו צבע כחול, בשם פורפורה • השבלול הזה מתאים לכל הידוע על החלון • מחז"ל מבואר שלא היה עוד חלון דומה • יש כבר בין הקדמונים שכי שהפורפורה הוא חלון התכלת

ה"ג ונמפרשים שם [שרק נזה שחלון חי יותר מו' חדשים אלו ידעשים שיש לו גידים ועלמות], ובה"ה המיוחסים להר"ן שנת ק. ש' "שלי חלון שהוא גוף אטום כחלונות הללו שגלשפות ואילו צעל לזכרים, וכן הוא ברע"זא"ש שם (ע);

ויש לו נרתיק (דברים רבה ז יא, שה"ש רבה ז יא, פסיקתא דרב כהנא פ' בשלת, מדרש תהלים פ' כג ז"ל ולמד מן החלון שכל זמן שהוא גדל נרחקין גדל עמו", וכ"כ הערוך ערך חלון ב, ומוסף הערוך ערך חלון ג, שהוא מוקף, וכן מפורש בפיהמ"ש להרמב"ם [בזהרם הר' עזרא קורת] כל"ס פ' יז א, וזו שקשר חלון צהשז: הוא האדן של צעל לו היינו הנקרא חלון];

הרי ש'חלון' הוא הנקרא 'snail' באנגלית, ו'חילון' או 'שבלול' בעברית.

גם מרש"י והרא"ש נראה כן (רש"י דברים כ ד והרא"ש שה"ה דברים כח ד) [רש"י מתעיק מדרש הנ"ל "צא ולמד מן החלון" ובמקום 'חלון' כותב 'חומט', וז"ל: "ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם כלבוש הזה של חומט שגדל עמו", והוא עצמו (ויקרא יא ל, ותגנה יא). תירגם 'חומט' ל'לימצא', ותירגם גם שבלול' כן (שנת עז); וגם הראש"ש העתיק מדרש הנ"ל במקום 'חלון' כתב 'שבלול'];

וכן פי' רש"י בהדיא (ע"ז כח): "משקדי חלוני: לימצי"י בלעז"ז, וכן איתא בפ"י רגמ"ה (נכוחה לה): "חלון קורין בלעז לימצי"י ל'לימצא"א-limace בצרפתית הוא הנקרא 'חילון' או 'שבלול' בעברית ו' snail' באנגלית.

וכן משמעות המילה 'חלון' בערבית²³ (ספר השרשים לרי אבן גלאת, ערך ש-ג-ל²⁴; וע"ז בספר העורך המספיק לר' תחום הירושלמי תלמוד הרמב"ם ערך חלון שכתב בפירושו: "חלון... הוא א'לחלון צערי גם כן").

וכן כתבו להדיא, שהחלון הוא 'חומט'י²⁵: היעביץ' (צפי סידורו פ' זליה

צקרא), החמר"י כהן (חתן המהר"ל, צפי על מדרש תהלים ה"א), התפארת ישראל (ע"פ הערוך, צהקדמנו לסדר מועד), התבואות הארץ (ח"צ פ"א), והמתנות כהונה והעץ יוסף (בדברים רבה ה"א).

זהות חלון התכלת

בחז"ל מבואר שהחלון שממנו היו עושים את התכלת היה נצוד בחלקו של זבולון (מגילה ו, ו) ותרגום יו"ט פ' חלה הצרכה לו יט, וספרי שם) על חוף ים הגדול בין סולמא צדור וחיפה²⁶ (שנת טו).

וידוע לנו מהנביאים והכתובים ומדברי חז"ל שאומות העולם השתמשו בצבע התכלת מהחלון בימי קדם (יחזקאל י ט, ויחזקאל כג ז, שם כז ז, ושם שם כד, דה"ב, ד ו, אסתר א ו, שם ח טו, וע"ז בראשית רבה מוקף פ"י לא [שם מבואר שגם בחלון השתמשו]. שנת כו, שיוניק"ו, וכ"מ מדרשי הדרי"צ סי' תרפ"ה והפני יהושע שנת עה).

והנה בספרי חכמי או"ה²⁷ הוזכרה הרבה צביעת צבע כחול²⁸ וסגול מסוג חלון הנקרא **פורפורה**, שעשייתו היתה בארץ ישראל באזור צור וצידון.

וכתב היעביץ' "ובענין צידת חלון אמרו בפרק במה מדליקין... מסולמא צדור ועד חיפה, וכדבר הזה

ממש כתבו גם סופרי אומות העולם, כותבי ישובי המדינות והמצא בה לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר²⁹ הדג שצובעין בדמו תכלת כי אם בין שני מקומות הללו וכי".³⁰ (משפחת ספרים פ"ד) [בספרי או"ה העתיקים לא נזכר על שום בריה אחרת שצובעין בדמה, כי אם חלון הפורפורה.]

והרדב"י (מצודת דוד יד ע"ג) כתב בפירושו שהחלון הוא בריה טמאה, וכן נקט מרן הגר"י אלישיב זצ"ל בפשיטתו שהוא מין טמא (קובץ תשובות ח"א סי' ט).

³¹ המשווה בין מדרש הנ"ל לדברי רש"י, ראה שדבריו שם הם העתק מהמדרש, וע"ש ברבינו בחיי שהעתיק כל דברי המדרש צורתם וגם כתב 'חומט' במקום חלון.

³² וע"י בבראשית רבה (פרט א) "כמו שבלול תמס ויחלון... כדחין כיליי לימצא" [המדרש עצמו מתרגם 'שבלול' כ'לימצא].

³³ ע"פ ספר המתרגם שם (במדרש א"ז), וכ"ה בספר תרגום חלע"ז (ערך ניומן, ע"פ כ"י פרמא, וכ"ה בהגוי"צ במהדורת עוז והדר, וכן תיקנו במהדורות וגשל; ומסתבר שבכ"י היה כתיב 'לימצי', ונשתבש ל'לילמיון' [ע"י הפרדת ה"ן] בדפוס ויניציה, ומשם ל'נימיון' בדפוס ווילנא.

³⁴ וענין רבאביע ויקרא יא יט, ש"ישיש כדמות אריה" מלשון ערבית ללשה"ק "בעבור היות שתי הלשונות קרובות" [ע"ע מגילה יח], וכל שכן לארמית (ע"י רמב"ן שמות לו כג, והקדמת ספר המעריך).

³⁵ וכן הוא במילונים של ערבית ופרסית עד היום.

³⁶ וכוונתם ככה"ן לחילון עם קונכיה, כנ"ל.

³⁷ יש לציין שהעיר חיפה היתה מכונה אצל או"ה 'פורפיריום', ככה"נ על שם צביעת הפורפורה שהיתה שם.

³⁸ וע"י בסי' בפתור ופרח (פ' יא, ח"ב ע"ז פג במהדורה החדשה) שהוכיח נגמ"י זו שמקומות אלו הן מחלקו של זבולון.

³⁹ ע"ינשיש בראביע"ע (נטסח ב'), מהדו' מוסד הרב קוק) שמדובר בתכלת מהחלון.

⁴⁰ אריסטו [חי בתחילת תקופת בית שני] (בספרו היסטוריה אנמליום), סטראבו (בסי' יאגורפיה), ויטרוביוס (בסי' ד) ארכיטקטורה] ושיניהם חיו בסוף בית שני], פליניוס (באנציקלופדיה שלו 'תולדות הטבע שמקיף את כל הידוע על הטבע בימיו, שם הרחיב הרבה בנושא הצבעים) [חי בזמן החורבן], ועוד.

⁴¹ בלשונם 'יקינטינון', ו'ליוודים', או 'קונכיליא'. ר' אברהם הרופא [נשחקדמת ספרו כ' שהיה בקי בלשונות ובכתיב היוונים והרומיים, ובקיאיות הגדולה ניכרת בכל פירו] כתב בסי' שלטי הגיבורים (פ' עט) שתכלת נעשית מדם הפורפורה, וגם [פי' מד] שתכלת "הוא הצמר הצבוע כעצם השמיים".

⁴² כוונתו שלא להזכיר חכמי האומות שנמצא בכנרת [וגם זכר במפורש שלא יחיה במים מתוקים], ובא לאפקיז מפשטות לשון הוזה"ק שמשמש שנמצא בפי כנרת (שמות מח: ושמות קמט:). וכבר תירצו לקושיות א' הרמ"ק [ושאין כוונת הוזה"ק לים כנרת השמימי אלא לספי' מלכות] ועוד, ויתורצוהם בובאים באריתוכה בספר לולאת תכלת (עמ' 145).

⁴³ וכ"כ האדמו"ר מראדזין בעצמו [הקדמה למאמר פתיל תכלת] "וכן בימי היוונים והרומים בימים הקדמונים, היה נחשב צמר הצבוע תכלת ליקרות גדול והיו לאות רוממות השררות... ומלאכת

גדר מצות תכלת בציצית

כתב הרמב"ם (פ"א מהל' זליה ה"ג) "במצוה זו שני צויות, שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה, ושיכרךו על הענף חוט תכלת."

איתא בגמרא "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת" (מנחות מג:); [מכלל שיש עונש למי שיש לו תכלת ואינו מטילו, ואינו בגדר ירשות' בלבד]⁴⁴.

בתוספות בבבא מציעא (פ"א: ד"ה שחלה) מבואר שמי שאינו מטיל תכלת בטליתו "עובר על מצות ציצית."

וכן איתא בסי' ערונות הבשם (מתלמודי צעל' החוספות, ח"ג ע' 210) "אם יש לו שני מינין [לבן ותכלת] ואינו רוצה כי אם במין אחד, מכין אותו עד שתצא נפשו כדין כל מצות עשה."⁴⁵

וע"ע בשו"ת בית הלוי שכתב שמי שיש לו תכלת ומטיל לבן בלא תכלת, עובר על בל תגרע⁴⁶ (ח"א סי' מז, וכ"כ השפת אמת ר"ה כח, ונראה שכן דעת הגוי"צ צה"ל סי' לד ד"ה יומא, וכ"כ הגר"פ פערלא זצ"ל בפירושו לסה"מ לסי'ג מ"ה ז).

מצות תכלת בזמן הזה

[לברר שמצוה זו נוהגת בזה"ז ושאפשר להחזירה בלי מסורת]

כתב המהר"י"ל (ש"ת תהדו"ת סי' ה): ”...וסברה הוא שמא יחזור דבר לקלקולו שיהא התכלת מצוי, כשכ"כ למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלון הוא בים המלח” וכתב סימנין בקל היה לעשות תכלת..."

וכן כתב החמדת שלמה (ה"ע סי' ט כג) "אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזה"ז אם נעמוד על כל הבדיקות כמו שהעתיקים הרמב"ם ז"ל בהל' ציצית."

והארצות החיים (להג' מלג'ים, סי' ט מה) כתב "וע"י בשו"ת הרדב"ז (סי' תרפ"ה) [שכתב] ואפשר שעד היום חלון [החלון] מצוי אלא שאין יודעין לצדו עכ"ז ולפי"ז י"ל דגם בסדין בציצית יש חשש דשמא ילמדו [לעשות תכלת בזה"ז]."⁴⁷

גם אצל גדולי הראשונים מצינו אסמכתות לזה :

הרי"ף והרא"ש (הל' קמטת צפוף מ"ס מנחות, וכ"ה גם צעשור, ירו', מוקף, יניצ"ג וסוד) הביאו הלכות של תכלת על אף שאין דרכם להביא הלכות שאינם נוגעים בזמן הזה.

בספר החינוך (מ"ה שפ') איתא, "וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו" [אבל אפשר הוא מכל מקום] (וכן דייק האדמו"ר מראדזין זצ"ל בספרו עין התכלת).

והרמב"ן כתב (מנחות, שנת י: מדפי הרי"ף) "והנה לבעל המאור [נשי"ס] שהתכלת מעכתא את הלבן] עכשיו במקומות הללו [שאין תכלת] אין אדם צריך להטיל לבן לבדו" [משמע שבשאר מקומות ייתכן שהתכלת מצוי אף בזמננו] (וכן דייק הגר"פ פערלא זצ"ל, קיזן טעם כה ע' קמ"א).

מקור התכלת - החלון

"תכלת אין כשרה אלא מן החלון", שלא מן החלון פסולה" (תוספתא מנחות פ"ה ה' ו, וכ"ה גמ' זליה ש"אין לצבין תכלת אלא בחלון, וע"ע מנחות מז: "הלא תכלתה ה"כי לצביהו לה, מייחין דס' חלון, וכן פסק הרמב"ם פ"ב ה"א מהל' זליה).

חלון הוא תולעת' (רש"י סנהדרין לא, ד"ה חלון, וכן ברש"י שה"ה ויקרא כא כ ור"א"ש שם, רש"י שם סי' ק"ד, ר"ש ורש"ד על ח"כ מלרע כ פרשתא ח' אל' יד; וע"ע צירושלמי שנת פ"א

⁴⁴ וכתבו הנצי"ב (העמק שאלה, שאלתא קכו ב) והארצות החיים (סי' יג ב) שזה גם למאי דקיי"ל תכלת אינו מעכב את הלבן, וכן מוכח בדברי הרי"ף והראש"י (על הגמ' שם) והרמב"ם (פ"ב ה"י).

⁴⁵ לשון יחיוב' מופיע לגבי התכלת בעוד ראשונים בסוגיית 'סדין בציצית' (שבת כח, א); וחס: התוספות, הרמב"ן (במלחמות), הרשב"א, המאירי, תוס' הרא"ש, והר"ן (על הרי"ף); והרא"ש (תוס' הראש"י יבמות ח: ד"ה מלמה) אף כינה מצות תכלת "עשה של חיובה", וכ"כ הלבוש (הקדמה ללבוש התכלת) "...שחייב האדם ללבוש תכלת מצוית בכל יום אם ימצא וכו'".

⁴⁶ ואף שאמרו בגמ' (מנחות לה:) שאם אין לו תכלת צריך להטיל לבן, כבר כתבו האחרונים (שפת אמת סוכה לא, קהילת יעקב ר"ה סי' ט"ז ועוד) שלא נאמר בל תגרע אלא כשאפשר לו לעשות המצוה בשלימותה ולא עשהו, אבל כשאננס אין בזה בל תגרע. וע"ע בית הלוי (הניסן) שביאר באופ"א.

⁴⁷ בא ליישב שיטתם של ר"ת והראנונים שגם בזמן שאין תכלת בגד פשתן פטור מציצית [ואף מחוטי לבן], על אף שטעם הפטור נוגע רק בזמן שהתכלת מצויה [משום הגזירה שמה יביא ליד איסור שטטן].

⁴⁸ הסמ"ג העתיק סימני החלון מהרמב"ם (פ"ב מהלכות ציצית ה"א ב), ובי"ם המלח' כוונתו לים הגדול, וכן דרך הרמב"ם בכל מקום לקרוא לים הגדול ים המלח' [וכי' כן נקרא בערבית יאכלתאר אלתמלח] (ע"י פ"י מהל' כלאים ח"א ובמקו"צ צ, וכן בקרית מלך למרן הגר"ח"ק שליט"א, וכ"כ הרד"ל בביאורו לפרדרי"א פי"ח, ותה"י"ח סופר שליט"א האריך בזה בקובץ בית אהרן ושוראל גליון עז).

⁴⁹ ולכן יש לפטור בגד פשתן מציצית גם בלא תכלת כנ"ל, וכ"כ העולת תמיד (ט, א), "דשמא יתגלה תכלת ויביא ליד איסורא דכלא"ם", ורובא במ"ב סי' ט' שפ"ה"ע"ז אות כט.

⁵⁰ משמע שכל צבע בגון התכלת שבא מכל חלון [שהיה לפני חז"ל], כשר לתכלת, שהרי בגמ' ובתוספתא כתוב חלון סתם ונלא תנייח סוג החלון הכשר, כמו שנתפרש שם בענין תולעת שני שהוא דוקא ימן תולעת שבהרים, הביא שלא מן התולעת שבהרים פסולה]; או ייתכן שאין יותר ממין אחד של חלון שאפשר להוציא ממנו צבע תכלת [ואם העלתו מוכרח שזה חלון של חז"ל]. וע"ע בפ"י מהר"א פול"א לירושלמי (כלאים ט א) שמבואר מדבריו שכל תוצרך בחלון [והפסול בקלא אילן] הוא שיהיה הצבע מדבר [שיש בו רוח חיים"] (ובמשמעות הירושלמי שמדובר שם בצבע ולא בחומר הצבע, שלומדים דווקא מיתולע]. ונמסק בשם הרי"ף הלוי ז"ל [חי הרי"ף הוצאת משור, עניינים בשים, סי' ב, וכן נקט התנ"א] קמית החולק' שכל הפסול של קלא אילן הוא בגלל שאינו עומד בפי', אך צ"ל מהתוספתא הנ"ל.

⁵¹ ומ"מ אין הוא חסרון של ימן המותר בפדי'; עיי'ן בשו"ת נוי"ב (מהדו"ת או"ח סי' ה) ובשו"ת חת"ס (יו"ד רע) ובאבן האזל (פ"א מהל' כלי המקדש ה"ח), וכן בירר האדמו"ר מראדזין בספרו פתיל תכלת;

ו**כתב השלטי הגיבורים** (לראש הדפוס, תלמוד מהרש"ק, פ' טע) "...רמש הים שנקרא **פורפורה**, והוא החלזון שצובעין בו התכלת".

וכ"כ החוות יאיר (בספרו מקור חיים סי' יח ס"ק ז), "בחיידושים כתבתי דדם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלוי"א נכחול, רק צבע פורפרי³² [סגול] שנעשה מדם דג שנקרא הדג **פורפרי**".

וכן משמע ברמב"ה (בשרת סי' כה) "ורגסין בירושלמי³³ בין תכלת לכרתי, בין **פורפירין** ובין פריפירין" [משמע שמתרגם תכלת 'פורפורין' - דבר צבוע מהפורפורה]; גם משמע כן בפרקי דרבי אליעזר (פסק ה) ובאסתר רבה (פ') [שמפרשים הפסוק "ומרדכי יצא בלבוש מלכות תכלת וחור" שמרדכי לבש 'פורפרין'] [וכן מפר' גמוסף הערך ערך פפריל, ובתוספות ראש על היראים מלוא חל'; וכי' בספר ליומדי אלילת המיוחס להאחיל' ל... ובעמק הנחל ח' די' כי זה נקרא **פורפירא** דמלכא ונקרא בגד תכלת, וכי' הגרס' הירש בפרש'ו שר'ת בגרמנית דברים לג' יט].

הפורפורה מצוי עד היום על חוף הים הגדול בין צור וחיפה, ונודע בשם זה עד היום ביוון³⁴, והוא ידוע בעיקר בשמו המדעי 'מורקס טרונקולוס' [ארגמון קהה-צבעי]. וברור מכתבי חכמי או"ה הקדומים שכתבו על הפורפורה לפרטי פרטים, שהמורקס המצוי כיום הוא הפורפורה של הקדמונים.³⁵

כמו כן נמצאו³⁶ בין צור וחיפה שרידים של בתי צביעה מתקופת חז"ל עם ערימות של קונכיות ממין מורקס, שבורים במקום הפקת הצבע, וכן חרסים עם שרידי צבע.³⁷

בגמרא (מנחות מז, ז"ג סא:) מבואר שזוייף התכלת היו משתמשים בקלא אילן [צבע המופק מצמח שקוראים 'אינדיגו' בלע"ז, ויניל' בערבית (ערך ערך קלא אילן, ומני' גנני' לז' מדפי היר"ף ד"ה אילן, וכן בש"ת האלוטס גינלצור, כרך ז' עמוד 333, וז"פ הר"ם, אלה"ג ז"ק ג'...)]. צבע הכחול העשוי מהמורקס דומה ממש לצבע המופק מהקלא אילן עד שאף המולקולות [molecules] שלהם זהים ממש³⁸.

ברמב"ם (פ"ג מהל' לילת ה"א) מבואר שהתכלת היא צבע העומד בפייו, ושאר צבעונים אינם עומדים כמו התכלת (שם הד' [בכסף משנה שם, ש"ן מקור הרמב"ם בגמ' מנחות מז: לגני' הכמות תכלת מקלא אילן] מבואר שכונתו בשיאר צבעונים' לקלא אילן, שהיה נחשב בזמן חז"ל לצבע חזק בעצמו [ז"ק ג'...]). ובשי"ש (סס). הפורפורה הוא צבע מיוחד בחוזקו, והוא הצבע היחיד שנודע עליו מימי חז"ל שחזק יותר מקלא אילן.

תיאור החלזון בגמ' מנחות

• בגמ' (מנחות מז, והוא גם נמס' לילת ה, י) איתא "ת"ר: חלזון זה ^{כז} גופו דומה לים..."³⁹, ואכן גוון הקונכיה של המורקס⁴⁰ ירוק דומה לים⁴¹ [ויש מהם שצבעם טורקזי ממש]⁴².

• "...וברייתו [תבנית דיוקנו" (רש"י ע"פ שמ"ק), או "צורתו" (רגמ"ה)] דומה לדג...". לפי מה שנבאר שיחלזון' פירושו בעל קונכיה, מכוח שכונת הנמ' לצורת הקונכיה. ואכן קונכיות המורקס דומה לדג, משא"כ בחלזונות אחרים⁴³.

הצביעה היה ידוע אז במדינת טוראס ומעת הרסה המדינה הזאת וכל סביבותיה בחופי ים התיכון ע"י השמטעאליים נשכח מלאכת הצביעה..."⁴⁴, ואין כל ספק שמדבר על הפורפורה של היוונים [מוכח שסבר שהתכלת של או"ה התכלת של ישראל אחת הן].

³² היה לו כ"כ ברור שהפורפורה הוא החלזון עד שעל סמך זה קבע שגוון התכלת הוא 'פורפור' [סגול' לגבי זמן משיכיר [ממני שעדיין לא נודעה האפשרות לצבוע ממנו גם כחול].

³³ דברים אלו אינם לפנינו בירושלמי, אך כידוע אבדו מאותו הרבה מאמרים מהירושלמי, ואם אמנם ייתכן שאין הראב"ה מתכוון לתלמוד ירושלמי רק לספר קדום שהיה מכונה 'ירושלמי' ועי' קובץ ירושתי, שם א' ע' ריז-רטו בהערות, מ"מ אם הביא אותו הראב"ה, בודאי שהוא ספר מוסמך ועי' ברד"ל בספרו קדמות הזהר, שכתב שיספר 'ירושלמי' הוא כינוי אצל הקדמונים לזוה"ק נאו חז"ל וזוה"ק שעלמנו מאתנו. מכל מקום, מדכתב הראב"ה "גרסינן בירושלמי", מושג שכונתו לתלמוד ירושלמי.

³⁴ הוא משמש שם לאכילה אך לא לצביעה [ולכן לא ייתכן שמחמת צבעו הלבישו עליו שם זה].

³⁵ עיין ספר לולאות תכלת נ"י (263), וכן מוסכם בלי חולק אצל כל חוקרי העתיקות שהפורפורה הוא המורקס של היום. אבל בזמנם ובמקומם של הגדולים תייל לא ידעו את זהות הפורפורה.

³⁶ מצוינו שאפשר לברר הלכות מארכיאולוגיה, או לכה"פ להביא ממנה סמך, לגבי הכרעת מניין החוטאים בצביעת מותני מדבר (ב"ב ע' ד) סדר הפרשיות בתפלין [פסקי תוסי' מנחות צב, סמ"ג שיעין כב, והובא בשו"ת מהרי"ל קלו' ז' בעיקר סמך, ובבי' או"ח סי' לז], משקל השקל [רמב"ן מנחות י' ג, ובחוספה לפי התורה] ועוד.

³⁷ עיין ספר התכלת לר"מ בורשטין באריכות (עמ' 257 והלאה). גם על שקלי צור מופיעה דמות הפורפורה, וגם נמצא עמוד בצפון אפריקה עליו חרוטה תמונת שני חלזונות מצאונ המורקס וכן התמיל' "פורפורורה" [משמעותה: מקום [שצית] הפורפורה], ולאחר מציאת נמצאו גם ארגנים בצבעים כתם מהמורקס טרונקולוס.

³⁸ אם כי יש חילוקים ביניהם בעמידות הצבע, עיין על כך בחלק הקשויית.

³⁹ כן תיקנן במהדו' עוז והדר (החדש) ע"פ כל דפוי"ו וכת", וכיה' בר' נסים גאון (שבת ע"ד).

⁴⁰ אלו שנמצאים בחלקו של זבולון [על פי בדיקה במכת חופים שם, ולפעמים גם אלו שבמקומות אחרים כן].

⁴¹ במדרש תהלים (מהדורת ויילנא, פ' א) איתא "...ויים דומה לעשבים ועשבים דומים לאילנות ואילנות לקרקעי' ומוכח שאפילו ירוק נקרא דומה לים [כמו שיווכח כל חרואה את הים מקורב, שאינו כחול כחור].

⁴² בדרך כלל הקונכיה מכוסה בשכבה של צמחים דומים לקרקעית הים, ולא נראה גוון הקונכיה [שירד כשהקונכיה מתייבשת] כי אם במקצת.

ויש שרצו לפרש ש'דומה לים' ר"ל לקרקעית הים [בניגוד לשאר החלזונות, וזוהו ההוא שכמעט אין עליהם צמחים אלו שגורמים דמיון זה], כמו שצוינו "ויים" שעשה שלמה מלמכים א' כו' א, או "מכים לים מכסים" [שעשה יו"ט, ורד"ק שם].

⁴³ עיי' בשו"ת חכם צבי נ"ט יט) שכתב "לומר על דבר שאינו דומה 'דומה' דרך הוא אף דלא דמי כל כך." וכי' המשכ"ח (סי קט) "וידוע שלשון דומה הוא שאינו לגמרי, רק דמיון קצת, כדאיתא בסוכה (נב:) דומה לחרות כו"ו, וכן מצוינו הלשון "דומה" שיכול להתפרש בהרבה אופנים, כמו ב"ריאה לדמיה לאופת"א [וחזקו מז:] שפירשטורחא באופנים באופנים שונים.

⁴⁴ עיי' בפי' דונש בן תמים לספר ציריה [פי' מ"מ] שכי' על יתלי' [הימוש'ל' במזלות [בפי' יו"ד קמא ג] שצורתו שני קשות מחוברות, כזה - ()] "ומה שביניהם יקרא תנין והוא דומה אל דג, דק הראש, והזנב דק, וגדול הבטן".

• "...ועולה אחת לשבעים [י"שבע" במס' ציצית] שנה..."⁴⁵. בזמן הזה אין סימן זה קיים, שהרי כתב הרדב"ז (שר"ת סי' תרפג) "בחלקו של זבולון היה עולה מאליה⁴⁶ מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו, ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאר נבזרזאדן בארץ מדלת העם לכורמים וליגובים, ואמרו רז"ל אלו צדי חלזון, שמשע שהיו צריכין לצדו."⁴⁷

• "...ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקריים"⁴⁸ (וכן בגמנות מז: "דומה לחומס של זהב, וכי' רש"י מגילה ג' וז"מ ס"א), וכן כתבו חכמי יון שהצמר צבוע בפורפורה היה יקר מאד.

עוד דברים שמצינו בחלזון התכלת והפורפורה

• שניהם טומנים עצמם בחול (מדרש לקח טוב [פסיקתא זוטרתא], דברים לג, יח).

• דמו שצובעין ממנו מיפקד פקיד⁴⁹ (חוס' שנת טה, ד"ה כי היכי, כחונות ה: ד"ה מיפקד פקיד ומכיה כן מן הגמ' ע"פ שיטתם בענין חסור).

• צריך להוציא הדם מיד אחר פציעתו "כי היכי דלציל"⁵⁰ ציבעיה" (שנת שס) [צבע הפורפורה מתחיל להתקלקל משעת מיתתו].

• "דמו שחור כדיו"⁵¹ (רמב"ם הל' לילת פ"ב ה"ב) [ואכן דם הפורפורה המשמש לצביעה נראה כפס שחור על בלוטת הצבע⁵²].

• היו עושים ממנו גוונים הרבה (מדרש, מוצא דבריו חושים פלגילא ט"ה בראשית מנ"י, "שנינים ספון דבר טוב חזו חלזן, ויושים מנמט כל מו"י גנעטי"ם...).

• תכלת נקראת 'טוריון' [מוסף הערך ערך טוריון, ונעשה הדפס בחדר הערך עלמו] [צבע הפורפורה היה נקרא טוריון על שם צביעתו בצור, שנקרא בלשון העמים טייר-Tyre; וכמו כן נקראו שניהם יקינטינון, "חור כרפס ותכלת, תרגום עקילס אייריטון קרפסיטון ויקינטינון" (מדרש אסתר אסתר הערך ערך אייריטון, ע' טייטון, וע' יקינטון), וכן הוא בתרגום השבעים וביוסיפון, וכן נקרא הצבע של הפורפורה בכמה מקומות; אם כי ייתכן שהוא שם כללי לגוון התכלת (כמפורש במוסף הערך סס)].

• תכלת שימש הרבה לבגדי מלכים (אסתר ה טו' ג'לגוס מלכות התל...". שנת כו, ורש"י שם, רמב"ן שמות כה ג') [וכן כתבו חכמי יון לגבי צבע הפורפורה שהיה מיוחד למלכים ושרים: מפשוטי רבם... וכן איתא באסתר רבה י' (י) "מלך לובש פורפרי..." ובמדרש תהלים (כג) "שיאין דרכו של הדיוט להשתמש בה"; ועיי' במדרש הגדול (במדבר ד' ה) "שיכון דרכן של מלכים, פורפירא שלהן תכלת"].

• התכלת נעלמה בסוף תקופת רבנן סבוראי או בתחילת תקופת הגאונים (פיין מנחות מז: "מר מנשכי אייתי תכליתא בש"י בר אחאי" [בחקופת רבנן סבוראי, עיי' סדר תנאים ואמוראים חל, אגרת רש"י ע"ג, שר"ג מדבר'י אוח קנ"ה, ובס' דורות הראשונים, רבנן סבוראי פ' כג) ונשרת' האלוטס שער' השוכה סי' ק"ע ל"י ער שלום גאון, כתב: "כשהיה תכלת ציד שרל", וגם בשאלותיו כבר לא הביא הלכות תכלת לנעשה) [הוצבעו של הפורפורה ג"כ הוגבל באותה תקופה, עיין להלן] -

• - כנראה מחמת גזירות עליה ממלכי רומי (עי' סאהדין יב, וכן יהודיע שם, ומלטי גזירה כז' על השרפורה כקודקס יוסטיניאנוס⁵³, ובקודקס תיאודוסיאנוס, [אוספי גזרות של קיסרי רומיו: ועיי' רמב"ן שמות כה ג' והתכלת גם היום לא ירש ארש את ידו לגבש חזק מנעלך גויס', ורמב"ן בראשית די' א' ומעלך גויס... רמב' למלך רומי"ם⁵⁴ וכיה' בילקריש שם).

יצא לנו מכל הגז"ל:

שבבדי להניח שהמורקס אינו חלזון התכלת נצטרך לומר: שבזמן חז"ל היו שני מיני חלזונות מצויים בין סולמא דצור וחיפה ששימשו לצביעת צבע בגוון התכלת, שהיו גם צבעים יקרים, וחזקים, ודומים ממש לקלא אילן, ואף שניהם נקראו פורפורה, וגם שניהם היו מפורסמים (זכר פ' לא)-

ומכל מקום, אין זכר לחלזון הפסולי בדברי חז"ל, וגם לא הזהירו שלא להשתמש בו לתכלת [כמו שהזהירו קלא אילן], וכן שלא להחליפם בטעות, על אף שהיו דומים כל כך; וגם נעלמה התכלת המוכרת בחז"ל מחכמי או"ה, אעפ"י שהיתה בשימוש נפוץ לצביעת בגדים (כדמוכח בשינוין לז' יאמאל תכלת צבוק [פסול, שזמן נצבע לצדור בגד]... אדעתא דגלמלא לבעיניהם).

ומלבד שכלל לא מסתבר לומר כן, קשה ביותר איך אמרו חז"ל בסתמא "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, שלא מן חלזון פסולה" (חוספאה מנחות פ"ב ה"ז) שמשמע שכל שבא מחלזון, כשר תכלת (וכי' מנח"י מנחות מז, שאין עוד לצב כחול מלבד מנחלת קולא אילן, שמתניה רב אחאי י"א לא תכלתא ולא קלא אילן).

^[1] כוונת הרדב"ז ב"מאליו" שהוא מה שעולה א' לע' שנה (עיי' היחיד"א בפתח עינים על הגמ' שם, וספר זכר דוד כרך ב עמ' תמחא).

^[2] באמת מה שלא ראינו את זה במציאות לא קשה כלל, שהרי לא ראינו אינו ראיה, ולא נדע שלא עלה רק ע"פ המדענים, ולדבריהם אין שום חלזון שעולה אחת לשבעים שנה, ובעי"כ צ"ל כדברי הרדב"ז שאין זה בזה"ז; וגם הרמב"ם (פי"ב מהל' ציצית) לא הביא ד"ץ בין סימני החלזון.

^[3] במס' ציצית הגירסא 'ראינו אלא לשבע שנים לפיכך דמיו ביוקר' (וכן משמע ברש"י מנחות שם), אך הכוונה שווה, שאם היה עולה תמיד לא היו דמיו יקרים מ"מ.

^[4] מופקד ועומד שם כנתון בכל"י (רש"י שבת קלג).

^[5] כ"ה לפנינו, וכן ג' רש"י וראב"ה (שבת סי' קפד), וי"נ דלצילח (ריט"ז גאון סי' תפא, הערך, ר"ח, רמב"ן).

^[6] בדרך ונמצא כי צבע שהוצא מן החלזון חצי שעה אחרי פציעתו [זמן מיתתו קשה לקבוע בדיוק] כבר אינו צלול כמו צבע שהוצאו מהחלזון מיד עם פציעתו.

^[7] בניו"ח הרמב"ם לא נמצא שום מקור לדבריו, וכי' שהיה לפני הרמב"ם מדרש שאינו מצוי שהיה כתוב בו כן [ומה שנמצא במדרש הגדול אינו אלא חתמת מדרבי הרמב"ם, ונכתב אחריו]. ועיין בצפנת פענח שהציע מקור לרמב"ם 'ראינו אלא לשבע שנים לפיכך דמיו ביוקר' (וכן משמע ברש"י מנחות שם), אך בדברי חכמי היוונים שכתבו גם הם שבלוטת הצבע של הפורפורה הוא שחור.

^[8] ורק אחרי חצאתו וחשיפתו לאויר משתנה לסגול.

^[9] זה הלשון שם [ומה תירגמו ש' ר' אליהו סבג מדבר'י אוח קנ"ה, וי"נ דלצילח (ריט"ז גאון סי' תפא, הערך, ר"ח, רמב"ן). לאדם פרטי בצביעה ובחפצה של הפורפורה, זו הנקראת בלטה, אוקסיבלטה, היאקוניתה, לא במש"ל אלא בצמר. אם בכל זאת מיישרו מכר גיות מורקס תייל, עליו לדעת שהוא ייאבד את חסורותיו ואת ראשו"י. יקינטינון הוא תכלת, עיי' לעיל בדברי המדרש רבה ועוד.

^[10] אך ייתכן שהכוונה רק למלך חשוב, כמו שהוא ברמב"ן לגבי מלך מדין (במדרש כה יב).

שאלות נפוצות על הפורפורה, ועל החזרת התכלת בכלל

[הערה לקורא – העלון וההערות נכתבו בדקדוק רב, וכלולות בהם תשובות לשאלות רבות שלא התייחסנו אליהם ישירות במדור זה]

שאלות על אפשרות החזרת התכלת

♦ במדרש (רבה ותנא) סוף פ' שלח איתא "ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז" וא"כ איך ייתכן להחזירה?

ת: רש"י (פסחים 33:) פ"י את המילה נגנז: "נשתכח" נזכ"פ העץ יוסף (מהדורה זכר חזק) על המדרש רבה שם; והיינו שאין הכרח שצבע התכלת נגנז באופן שא"א להחזירו, וגם הרדב"ז (ס' תרפה) ס"ל שנשתכח באופן טבעי "כי אינם צריכים לו כי צבע הדומה לתכלת מצוי הרבה"; וכן מוכח מכל המקורות שהבאנו לעיל שאפשר שתחזור מצות התכלת.

♦ איתא בספרי (חלה הנכרה שם): "כי שפע ימים יינקו... אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכוזב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו פרנסתך במה הוא, אמר לי מחלון. אמרתי לו- ומי מצוי? אמר לי- השמים! מקום יש בים שמוטל בין הרים וסממיות^מ מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי- השמים! ניכר הוא שנגזז לצדיקים לעולם הבא." משמע שנגזז התכלת בדוקא וא"א למצוא אותה (וכבר בזמן התנאים).

ת: בוודאי היה מצוי בימיהם שהרי צבעו ולבשו תכלת עוד מאות שנים אח"כ (כן מוכח בנפח מקומות בנפח מנחות ר"פ תכלת), ופירש הספרי דבי רב (למכר' פלדו) שתמה ר' יוסי שם "היכן היה מתפרנס מחלון, דמשמע דהוה שכיח ליה [כל כך] לצוד כמה זימני". ופי' עוד, ששם מדובר בחלונות מוכרים שרק הם "נגזזים" שם לצדיקים לעתיד לבא,^מ וכן מוכח מהספרי, מדלא אמר ר"י שנגזז רק אחרי שהזכיר הזקן שנמצאים במקום מיוחד (וכן דייק האדמו"ר מראדזין א"ל במאמר שפוי טמון חול).

♦ בכתבי האריז"ל (שער הכוונות ענין לילית דרוש ד' ו ט"א, פניה שער הלילית פ"ה) מבואר שתכלת נוהגת דווקא "בזמן שביהמ"ק קיים".

ת: בגמ' מנחות (ר"פ פקח תכלת) מבואר שהאמוראים לבשו וצבעו תכלת כחמש מאות שנה אחר החורבן, ובהכרח שהחיוב קיים גם בזמן שאין בית המקדש קיים אם התכלת בנמצא. נוכחאשר אינה נמצאת נתלה חסונה בחורבן בית המקדש, וכל כונת האריז"ל אינה אלא לבאר טעם היעדרה, כמבואר בשו"ת וישב הים להגר"י הלל שליט"א (פ"כ) שכן דרך האריז"ל לבאר נוהג שבעולם ע"פ הסוד, "ורק אם אומר להדיא בדרך הוראה שכן צריך לנהוג, אז ודאי נכון וטוב לחוש ולזהר לקיים דבריו" עיי"ש; ועי' בדברי הגה"ק האדמו"ר מסאטמאר זצ"ל בשו"ת דברי יואל (ס' מד ג), שמבואר שם שהתכלת יכולה לחזור לפני הגאולה, ועי' בדברי הרמ"ג ר' עמרם אופמאן שליט"א (קצ"ח והיה לנכ"ל לילית תשס"ז) שמבאר שתכלת היא מקשוטין דכלה שכלל ישראל מכינים בעקבתא דמשיחא.

♦ כתב האור החיים (נמנדר טו, לה, וכ"כ האלפך שם; ויש שיחש דרש זה להגר"א ז"ל) שלא נאמר לדורות על התכלת "לאמר שהלבן לדורות אכל תכלת בשאינו בנמצא אין חיוב בו", וא"כ מוכח שהתכלת תעלה.

ת: מכל מקום מפורש דיש חיוב בתכלת כשהיא בנמצא, רק מוכח שבאיזה זמן תעלה, וכבר עברו דורות שלא היתה התכלת מצויה.

♦ בשו"ת קובץ תשובות (למח הגר"ש אלשיך ז"ל, ח"א ז) כתב "והנה טענת הבית הלוי"^מ נגד התכלת של הרב מראדזין זצ"ל הוא שאם הדג היה במציאות וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים מעת שנפסקה התכלת מישראל ועם כל זה לא לבשוהו אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורת מאבותינו כי זה הדג וצבעו אינו החלון והתכלת, אף שיש בו כל הסימנים שסימנו בו הני"ל".

ת: טענה זו אינה נוגעת לתכלת של המורקס, שהרי במשך מאות שנים ייחדה אותה מלכות רומי לבגדי מלכות וגזרה עליה, ועי"ז

^מ יש שהציעו שזה רמז לחיילי רומי, ע"פ מדרש משלי (פרשה ט) "שקמית בידים תתפש. אמר ר' ירמיה דא היה אדם אומתא רשיעתא..." (חולא רמז לגויית מלכות רומי על התכלת). בספרי בכתבי"ר (ובלעז טוב (והריס' ג' ט) הגירסא "וסממיות מקיפות אותו, ואין קץ אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו וכו').

^מ ומ"מ בודאי מוכח שלא היה גזוז לגמרי כ"ל, ואין כוונת המדרש אלא להדגיש המטמון הגנוז לצדיקים, ולבאר הכתוב "כי שפע ימים יינקו", עיי"ש, וכמשי"ש הספרי "שכל סימנות שבודות בים הגדול... מקיים לימה של יפו [ואיפה] שגזוז לצדיקים לעתיד לבא" והרי יש מהם שלא נגזזו שם.

^מ בני מקורו מהקדמת האדמו"ר מראדזין לספרי עין התכלת [שהופץ כבר בחי' הבית הלוי], שהעתיק מאגרת מאחד שכתב לו כן בפקודת הבית הלוי. וז"ל שם: "וימהם הגאבד"ק בריסק דליטא שיי' מסר כל טענו ונימקו בדבר מציאות התכלת לאחד ממיועניו שיכתוב ויאמר לנו משמו בזה"ל, כמכיל"א כי ביאר בדבריו מה זאת מצא אחר שנשכח, אם ממצאית הדג או הוצאת צבעו, ורק אחרי אשר כמעיל' בדר זאת היינו היה בזה דבר נשכח והוא ממצא, אז נהיה מחייבים לשמור אלנו ולבלש, אך אם נאמר כי הדג היה במציאות וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים שעברו עליו מעת שפסקה התכלת מישראל, ועי"ז לא לבשוהו אבותינו ואבות אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורה מאבותינו כי זה הדג וצבעו אינו החלון והתכלת אף שהוא בכל הסימנים שסימנו בו זה, לא אפילו נרבה כחול ראיות לא ויעלו עד הקבלה והמסורה, ורק אחרי אשר ביאר לנו כי זה לא מלאכת צבעו נפסק ונשכח ממצאיתו, ונחולא כמא דידעתו בשום זמן מהזמנים ונפסקה בזה הקבלה וא' ליהל על דברי החללה לראיה, וכי' שיחיה"ל בעיל' האדמו"ר מראדזין זצ"ל שם. ובשם המהר"ר'ל ידסיקין זצ"ל הובאה טענה דומה "חולא כמה גדולים מהראשונים אשר היו קרובים לזה המקום אשר נמצא זה הדג ובודאי ידעו מזה הדג וכלם כתבו והאדינא ליכא תכלת" (נספח ט"ו) שכתבנו לאביר עקב, ושימות מדברי מהר"ר'ל ידסיקין על התכלת, מכת"ב בן המחבר. וכע"ז מובא גם בשם החו"א (משעש' אש, ע' קלב) "דג הדיו חלה הלא בכל הזמנים".

טענת הבית הלוי מפורסמת באופן אחר, שרק ע"י מסורת ניתן לבאר כל מציאות בתורה, ולכן לא ניתן להחזיר התכלת. ועי' לעיל שלדעת המהר"ר'ל ועוד ניתן להחזיר התכלת על ידי סימנים וראיות.

נשתכחה מלאכת הצביעה ומציאות החלון.^מ וכמו שהעלה שם בעצמו [אחרי שהביא דברי הביה"ט] "ואנא לא ידענא מה עם ההמצאה אשר המציא חוקרי זמנינו אם גם עלי' חל הטענה הני"ל" ונלכאו' מסתפק במציאות].

♦ בגמרא בבא מציעא (פ"א): איתא: "אני הוא שעתיד ליפרע... ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא", וא"כ נראה שיש איסור בהטלת תכלת פסולה.

ת: בתוס' שם מבואר שעיקר האיסור הוא משום שמבטל מצות תכלת,^מ משא"כ בנידון דידן שממ"נ אין כאן ביטול מצות תכלת (וכ"כ הרי"ז בקוערס הראיות נז"מ שם, שצ"ח שאין תכלת מותר להטיל קלא אילן, וכ"פ ביה"ט יוסף סי' ט ד"ה וכתב הרמב"ם, וכן הוכיח האלפכ"ח ע"ט ח"א סי' ג אות כ"ה, וכן משמע בנ"י סעיף שמודרב באונאת לוקח, כאשר מכר תכלת פסולה בתורת תכלת; והר"י מלוניל (פ"ט) פירש שהאיסור הוא רק במי שמכר עצמו צדיק במה שאין בו (וכ"כ דרש משה סי' ג' ש"ח).

♦ איתא בשו"ע (פ"ט) "יש אומרים שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית והמדקדקים נוהגים כן" ואם אין זו התכלת יש בזה גרעון שאינו לבן כמו הטלית.

ת: כתבו הפוסקים שדין זה אינו שייך לחוטים שבאים במקום התכלת (פרשת הכהן הקדוש ח"ג ע' 217, ש"ת מהר"י כהנא סי' ע"ג, יס' של שלמה יצמנת פ"א סי' ג, אר"ת החיים ונגן נגזרים על ש"ס ח"א סי' ג אות כ"ה, וכן משמע בנ"י סעיף י"ד), וזאת מלבד מה שמבואר ברמ"א (פ"ט) שלא נהגו כן [ועי' בשו"ת ישועות מלכו (פ"א ח' ו) ש"י שלא שייך שום איסור בהטלת ספק תכלת].

♦ אם אין זה תכלת הכשירה, הלא ייתכן שעובר בהטלתו על בלי תוסיק?

ת: בגמ' (מנחות ז') איתא בתולה קלא אילן במקום תכלת^מ "לא יהא אלא לבן" ודקדקו הראשונים מזה שאינו עובר על כך בשום איסור^מ (תוס' ש"ס לה' ר"פ ד"ה תכלת, ר"ש ה"ל לילית סי' ו', סמ"ג עשה כו, וכן הוכיח ד"שיוש מלכו ה"ל, וכן מוכח מזה שלא נעלה אף אחד מגדולי הדור שדבר האדמו"ר מראדזין ז"ל חשש זה, ועיין במסגרת על דברי גדולי הדורות, שאמר החו"א שנתנה לנגזז תכלת אף מנספח).

♦ כיצד נדע את הגוון ואת החוזק המדויקים של הצבע?

ת: כיון שידוע לנו שקלא אילן הוא אינדיגו, אפשר לדעת הגוון^מ; ולבני החוזק, כתב הרדב"ז (א"ף ה"א, ט"ש שמיטה כ' מהמנצח) "שיש גוון תכלת שהוא שחור [ככה] הרבה, ויש שאינו שחור כל כך" [ומוכח מדבריו שאין בהירות מסוימת שמעכבת בתכלת, וכן מוכח מחי' המיוחסים להרשב"א בסוגיית מראה שני (מנחות ז"ב), וכ"כ בספר מעשי למלך על הרמב"ם (פ"ה מה' כ"ל המקדש ה"א)].

♦ כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (מנחות פ"ד מ"א) "ואינו נמצא בידיו היום לפי שאין אנו יודעים לצובעו, שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת אלא תכלת ידועה שאי אפשר לעשותה היום" ומשמע מדבריו שרק גוון מסוים כשר לתכלת.

ת: מן התרגום החדש (של הר"ר עזרא קרש שליט"א) לפיהמ"ש עולה שכל כוונתו שאין כל דבר כחול [אז"ק בלשון שם] כשר לתכלת, רק צבע תכלת שנעשה מחלון דוקא; ומה שכתב "שאינו אנו יודעים לצובעו", ר"ל משום שאין אנו יודעים מהו החלון, וממילא א"א לעשותה היום [וכנסים דבריו: "שא"א לעשותה היום"] (וכן הוצא הגר"י טוקלינסקי בספר עיר הקדש והמקדש ח"ה פ"ה מנחת של הגר"א הלוי הל"ג שדקדק הרמב"ם שדקדקו הענין [בנתיקין]. וכן מוכח מדברי הרדב"ז ה"ל שדד"ק בדברי הרמב"ם שאלו שאלו מן מדויק מעט).

^מ נקודה זו אכן קשה על האדמו"ר מראדזין זצ"ל, בגלל שהדין היה מפורסם בכל הדורות, שמימות התלמוד ועד ימיו שימש בלי הפסק לצורך דיו לכתובה (ומה שמר' דיונין), ואעפ"כ מעולם לא אמרו שהדין הוא החלון [ואולם מ"מ אפלי"ת שדך ביעינתו נשתכח].

^מ עיי' מהר"ם, מהרש"א, מהר"ם שי"ח, תת"ס, ושאר מפי שם שביאר כן.

^ז ולבני הסוד של קלא אילן, מבואר בספר הקנה ובס' שושן סודות (אות מד) שסיבת "טומאתה" של קלא אילן הוא בגלל שאינו יוצא מן הים.

^מ מבואר שם ששעשה כן בטעות ושכחון לשם מצות תכלת.

^מ ואם היה בזה איסור לאו, היינו צריכים לגזור משום כך גם בבגד של צמר [שלא יטיל קלא אילן]. ובאמת לא מצינו ששייך כל תוסיק אפ"כ שינה מצורת קיום המצוה [וכאן חרי' מותר לעשות חוטים בצבעים]; וגם צריך להספיק שנעשית כעין קיום המצוה [ועי' תוס' סוכה לא: ד"ה חואל, שביאר ההיתר של אדל לובל במיני משום שאין האדל כדרך גידולו ואינה הוספה כעין המצוה, וכי' הריטבי"א (סוכה לא: א) שכדי לעבור על ב"ת בלתי המכר ברב רביעית צריך לעשות פרטת כפיס כעין מצוותו, וחובאן דבריו בבחי' (ס' קכ"א) ט"ח כ' ד"ה (אם) וכן נדע האגודה, כמבואר בחי' אדם כלל מפי ב'י, וכאן אין קיום מיוחד בצבע החוטים בחי' לבן, וד"ה לא יהיה כל תוסיק אף הוסף בהם צבע כלשהו].

^מ באמת לא נראה לומר שהגוון המדויק מעכב, שבכ"מ שמצינו שיש הקפדה על גוון מדויק, הגדירו אותו חו"ל בדקדוק רב, כמו במראות נדה, נעיים, וריאות, ובתכלת לא נמצא שום הגדרה מדויקת.

^מ ולא מצינו באף אחד מהראשונים שעיברו בתוך קהלא אילן דברים אחרים בכדי להגיע לגוון התכלת [הרמב"ם בכתב הלכות ציצית שבאשכנזי לבדו, שהוא סוג של קלא אילן כמבואר בספר הזכרון (סוף פ' שלח), ומתורגם ליט"ו עיי' הרמב"ם פיהמ"ש (שביט"א ז' א), כמו קלא אילן, אפשר לומר תכלת]. וגם א"א לומר שעיברו בו דברים אחרים, שהרי בב"ק (ג' ג'): מבואר שקלא אילן מיוחד בכך שאינו יורד בצפון [ומינו חוק], וא"כ היה אפשר לבדוק קלא אילן בצפון, אם נאמר שהיה מעורב בו צבעים אחרים. גם מבואר ברש"י שם, שסתם קלא אילן [לחיינו לאו דוקא] שם נעשה לויף את התכלת, שהייתה ענין לערב בו עוד סממנים לעשותו דומה לתכלת. דומה לתכלת. וכ"כ הנתיב בפירוש (עמק הנתיב) על הספרי סוף פרשת שלח) בבחי' לבן, וצ"ע הדומה לתכלת בלא שום הרבה ועירובי".

שאלות על זהות החלזון עם הפורפורה

♦ הרמב"ם (הל' לילת פ"ב ה"ב) כתב שהחלזון הוא דג, ואיך ניתן לומר כן על חלזון הפורפורה?
ת: איתא בפירוש הגר"א למשניות (כלס פ"א ה') "שכל שפגם מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו"י וכן מבואר בראבי"ע (שמות ז כ), שכן שאל-תמונה [נתנין-crocodile] הוא מין דג, וגם החוות יאיר כותב על הפורפורה "מדם דג שנקרא הדג פורפורה".

♦ ברש"י (שמות כה ד, וכן צמדכ טו לח; וכן צרש"י ברכות ט: ד"ה תכלת) איתא שהתכלת צבעה ירוק.

ת: בתוס' (חולין מז: ד"ה אלא ירוק, סוכה לא: ד"ה הירוק ככרתי) מבואר שתואר 'ירוק' כולל גם צבע כחול, וכ"כ המרדכי (הל' נדה ס"ה תשל, מנחם כנתיאל ייד קפ"ו) "בין מראה כחול [כחול], בין מראה געיל [צהוב], בין מראה גריין [ירוק], כולן בכלל ירוק הן" וכן פ"י המשכיל לדוד (לרד פאדוה, על דברי רש"י שם; ובע"כ צ"ל כן ברש"י, שהרי הוא עצמו כתב (שם סוף מ"ה) "צבע התכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב" (וע"י פ"י מנגים סי' ט ח"ט ושלחן ארזי על הל"ה רכ"ה "היה עלית ירוק הנקרא בלא [כחול] בלשון אשכנזי וכן לתכלת").

♦ אם צבע הפורפורה שוה בהרכבו הכימי לקלא אילן, כיצד תבחין ביניהם בדיקת הגמ' במנחות (מנ:)?

ת: עמידות הצבע אינה תלויה בחומר הצובע בלבד [דהיינו הגוון עצמו] אלא גם בחומרי לוואי, וקלא אילן אינו נקלט כמו הפורפורה¹⁶ משום חילוקים שיש בין חומרי הלוואי שבחלזון ובקלא אילן.¹⁷

♦ משמע בתוס' (מנחות מנ:) שלדעת רש"י אם הצבע מורכב מדם חלזון עם סממנים הוא פסול¹⁸, ולצביעת התכלת של המורקס משתמשים בסממנים.

¹⁶ ולא פשוט כלל שדוקא מה שמוגדר כידג' בימינו נקרא 'דג' אצל חז"ל, ועד לפני כמאתיים שנה גם חלזונות היסוד היו נקראים 'דגים' וכן הוא עד היום באנגלית ועד הרבה פחות. ולפי"ז נתיישב איך כתב הרמב"ם שהוא דג והגמ' קאמר רק שדומה לדג, דכל דבר לענינו, שהוא חי בבמים, וגם נרתיקו דומה לסתם דג הצולל במים. והרמב"ם בעצמו כתב (פיהמ"ש כלים יב א) שיש לחלזון צדף, וע"כ שאין כוונתו שהוא דג רגיל כפשוטו.

¹⁷ והיינו שלא רק שנכלל כחול ב'ירוק', אלא שהיו שניים נחשבים לגוון אחד בשם 'ירוק' ונכחו שיצויב כיחיד חז"ל ירוק בכימין, ובאמת אין עוד מילה לכחול בלח"ק מלבד 'ירוק'.

¹⁸ מלבד זאת יש מסורת ביד כל כלי ישראל שגוון התכלת הוא כחול; וכן כתבו: רס"ג (בתפסיר), ר' נתן (מובא בשיטת חל' ציצית), הרמב"ם (פיהמ"ש ברכות א ב, ומנחות א ב, שכן תכלת היא 'אורק' - כחול), רבינו יונה (ברכות ד: מדפי הרי"ה), רבינו בחיי (שמות כח א, ה) החזקוני (שם כח א), הרד"ק (פרש"י תכ"כ-ס, המהרי"ם מרומנובורג (ח"ד סי' תרל"א), הרא"ש (חולין פ"ג סי' ט), ובתוס' הרא"ש חולין מז: ד"ה אלא, כתב כן בשם ר"ה) המהרי"ם (סוכה לא: ועוד הרבה); וכן תעידו יוסיעפון ופילון (ידידית) האלכסנדרוני שראו התכלת בעצמם, וכן הוא בתרגום עקילס הגר (מובא במדרש אסתר) ובתרגום השבעים. וכן נקטו למעשה כל אלו שעשו זכר לתכלת בטליתם (אלהי רבה ט ה, ומובא בפמ"י ט ה, לקט יושר בשם התורה"ד עמ' יב, החוות יאיר בסי' מקור חיים סי' יח סי' ק, שו"ת שואל ושאל ח"ג א"ח קיא, ערוך השולחן ט כו, וכן מנהג הרבה מהאדמו"רים וק"ק בעלזא בימינו. מ"מ בתוס' סוכה (שם) נראה שנוקט שיש בזה מחלוקת בין הבבלי והירושלמי.

¹⁹ "שלמות שאין שום הבדל בין הצבענים עצמם, יש הבדל בין חומרי הלוואי שבכל אחד מהם... התוצאות [נעמידות הצבע] תלויות, לא רק בחומר משתמשים בו, אלא גם בדרך שעושים את הצביעה" (הרי אליהו טבגר שליט"א ע"פ מה שמעמ מכימאי מומחה לצביעה, אור ישראל גיליון לו, ע' קלח).

²⁰ וכבר נעשו ההבחנות של הגמ' ע"י כותבי עלון זה, והצליחו להוריד צבע קלא אילן [נתיק] ולא ירד בחבתה זו צבע המורקס; ומה שעדיין לא הצליחו להוריד קלא אילן שעושים כיום, הוא מפני שמעשה בשיטה מלאכותית.

²¹ רב שמאל בר פמינא גאון (בהל' ציצית, נדפס כנספח לספר כליל תכלת לר' אליהו טבגר, והוא מקור לכמה הלכות של הרמב"ם בהל' ציצית) כתב בפירושו "יובא לנו ידיעה שהיו צובעים בדם חיה של ים ששמה חלזון, בתערובת דבר אחר".

גדולי הדורות על החזרת התכלת

כתב המהרש"ם זצ"ל בצוואתו "...יקחו את הטלית טירקישען, בלא העטרה, וקשוין בו ציצית עם תכלת..." (נדפס בראש ספרו תכלת מרדכי ע"ה"ת).

יו"ש לי עדות שהג"ר איציל מפוניוועז לבש תכלת בטליתו בהצנע, כמו שהעידו תלמידיו שלמדו אצלו (מהקדמת ר' ירוחם ליינו למאמר שפוני טמוני חול, וכן העיד מרן בעל הקה"ק זצ"ל).

אמר מרן בעל החזון איש זצ"ל על התכלת של האדמו"ר מראדזין זצ"ל "הלא אין שום היזק בדבר - להטיל ספק תכלת - ואילו היה צל צילו של ספק הלא היו הגדולים אזי מקבלים אותו" (מעשה איש ח"א ע' קלב).

סיפר הג"ר דוד צבי הילמן זצ"ל שפעם ביקש ממנו בנו של הגרא"ז מלצר זצ"ל שיקנה לו פתילים מבית צביעה של ראדזין. כששאל אותו אם שאל דעת תורה בענין, ענה ששאל את גיסו מרן הג"ר אהרן קוטלר זצ"ל, והשיב לו "ניט דא קיין חשש" [שאין חשש איסור בדבר] (ע"ע באורחות רבינו ח"א ע' רמו ע"ז).

ת: הסממנים ששמים ביורה מאפשרים את קליטת הצבע בלבד, אך הם עצמם אינם נקלטים כלל בצמר ונולכן כשר לכו"ע, שמתקיימים גם דברי הרמב"ם שהשתמשו בסממנים וגם שיטת רש"י ה"ל].

♦ בגמ' שבת (ס"ה) מבואר שהצד חלזון בשבת חייב, ואיך זה ייתכן במורקס [או כל חלזון אחר] שזו לאט [שלכא"ו יהיה כניצוד ועומד]?

ת: ברבינו ירוחם (נתיב יב חלק י, פ:) מפורש שיש חיוב צידה על תולעים, וז"ל "ושאר שרצים כגון תולעת וחלזונות" וקורבים, הצדן לצורך חייב", וכן מוכח מרש"י (תניינא י"א, ויקרא י"א ל, שפי' חומש: ליתג'א-שגלל, וחומש הוא משמנה שרצים שמופיעים צממה שיש בהם ידע), וכן פסק מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל (אורחות שנת פ"ד הע' כ"א ושני יסן קוטלרס הל' ז ג), וכן מבואר מדברי מרן הגרש"ז זצ"ל (שולחן שלמה סי' שט ח"ט ד' כ"ט ג) שאם צריך תחבולות לצודו הוי בכלל "הבא מצודה ונצודנו" ואינו כניצוד ועומד, וכן פסק הג"ר נסים קרליץ שליט"א (תורת המלאכות ח"ה סוף ע"ג ק"ו) וכן מבואר בארוכה בס' הלכות שבת בשבת (לידע ח"ט ז' וס' כ"ט ג' כ"ט מ"ק הגר"ש ז"ל).

♦ יש שאומרים שמהמורקס הופק גם צבע הארגמן (ע"י ערוך ערך ד' אמר ג, ש"ת הגרע"ק מ"קן האנאור ח"ה בשאלת הגר"ה קאלשער, וכן א"פ לייק מ"ס העתיקות ליוסף בן גוניון; ויודאי צ"ח שצנע מחלזונות ומסוגי הפורפורה גם סגול ואדום), וא"כ איך לא הזכירו חז"ל שמחלזון התכלת צבעו גם ארגמן?

ת: אין הכרח לומר שהארגמן של התורה בא מהפורפורה, ואדרבה, בראשונים מבואר שנעשה מכנימת ה'ילכא' (רמב"ם פיהמ"ס כלאים ט א וע"פ שם, ר"ק שם ארנמן ודחי' ז ז ו), וגם לא היה סגול (משנת ר' אליעזר פ"ד י"א ארנמן שהוא דומה לאש' ארננאל צמדכ ג' א' ארנמן דומה ל"ס', וע"פ בקוערס מרכבו ארנמן שהיוט כן מנעמות מקורות). מלבד זאת מן הרמב"ם משמע שאין קפידה ממה נעשה הארגמן (כלי המקדש ח"ג וצמל"מ שם), ולכן לא הזכירו חז"ל את מקור הארגמן כלל.

להערות ובירורים על הנכתב כאן, וכן להשיג העתק מאחד מהמקורות שהובאו כאן, וכן לכל הערה בנושא התכלת, אפשר לפנות למייל: alon@techeiles.org ונשתדל לענות כפי האפשר.

העלון נכתב בקיצור נמרץ, והרוצה לעיין עוד בסוגיא ימצא מבקשו בספרים וקונטרסים שנכתבו על נושא זה (חלקם ניתן לקבל מהמייל הנה"ל), שם התייחסו לעוד הרבה פרטים בסוגיא, והרחיבו על הנושאים שהצענו כאן:

קובץ ספרי התכלת ראדזין (הוצאת מישור) ספר התכלת (ר' מנחם בורשטיין)	לולאות תכלת (ר' שלמה טייטלבוים)	חותם של זהב
תכלת וארגמן (ר' מנחם אדלר)	בין תכלת לארגמן	קריס זהב
להבדיל בין תכלת לארגמן	לבוש הארון (ר' מאיר הלמן)	תכלת דחלזון (ר' אליעזר הול)
בכנף איש יהודי (ר' יצחק ברנד)	כולו הפך לבן	

¹⁰⁰ ככה"ג גרס כן ברש"י (שבת ק"ז, ד"ה ושאר שקצים שבמקום "נחשים" גרס "חלזונות"), וכן העתיק הרע"ב (שבת יד א), וכ"ה ברש"י בכתי"י (ע"י בדקדוקי סופרים לרש"י שבת ל"ח משה יהודה הכהן בלוי).

מתוך הסכמת הג"ר משה מרדכי קארפ שליט"א לכתבי ר' אליהו טבגר שליט"א:

...ואף שכל מה מכהם טעמים אי אפשר לחייב ללבוש תכלת כהוראת מרן הגר"ש אלישיב (שליט"א) [זצ"ל], מ"מ בודאי אותם שזכו לברר הלכותיה יוצא להם כן ע"פ בירור פרטים צריכין לקימה ואין מושג כל בושת פנים בקיום ההלכה, וגם מי שחשקה נפשו עכ"פ להדר לקיימה גם אם אין מחוייבין בכך ואף על צד ספק הרחוק בודאי הידור והחיוב מצוה יש בזה וגדול שכרו...

מתוך הסכמת הג"ר עמרם אופמן שליט"א, חבר בד"ץ העדה החרדית, לספר לולאות תכלת:

...המעייין יראה שבמין זה של חלזון מיושב כל הקושיות ורגלים לדבר שהוא התכלת הנכון. וכן כמה וכמה מגדולי הדור יראים ושלימים שהתחילו לקיים מצות תכלת בצנעה, והכל הולך קמעה קמעה, ונזכה בקרוב שכלל ישראל יקיימהו ברוב עם – ונקווה שיהיה על ידי משיח צדקנו.

מתוך הסכמת הג"ר שמואל נרל שליט"א לספר חותם של זהב: ...מכל מקום אין מקום להטיל ספק במסקנה כי החלזון מורקס טרונקולוס הוא המקור האמתי לצבע התכלת... וכל הראיות לכאן שהם מביאים מהגמ' ומהמדרשים לשלול את זיהוי החלזון, הם דברים שאין בהם ממש, ואפשר לישבם בקל.

מתוך הסכמת הג"ר ישראל בלסקי שליט"א, ראש ישיבת תורה ודעת, לספר לבוש הארון:

...וכנראה יש גם מה לסמוך על דברים אלה למעשה... כי לא לחנם החזיקו בזה למעשה כי הדברים נכונים וח"ו לדחותם בקשו...

"לעולם יהא אדם זהיר במצות ציצית, שהרי הכתוב שקלה ותלה בה כל המצוות כולן שנאמר וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה' ועשיתם אותם" (רמב"ם פ"ג מהלכות ציצית הל' יב).

"... הזכרון הוא בחוט התכלת" (רוקח ורמב"ן במדבר טו, לח).

